

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА КОМПЕНСИРАНЕ НА ГРАЖДАНСКИЯ ДЕФИЦИТ В ЛИТЕРАТУРНОТО ОБРАЗОВАНИЕ

Огняна Георгиева-Тенева

*Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“,
Филиал – Враца*

This report presents disagreement with the absence of civil aspects in the socio-cultural standards in literature education. Suggested is a possible option for the formation of civil values through art works, which are beyond the list of canonical literary education. The focus is on artistic images of one of the main pillars of modern liberal democracy – the freedom of speech.

Key words: literary education, civil education, civil values, freedom of speech

Литературното образование днес се интересува както от затворения „вътре в себе си“ свят на художествения текст, така и от неговите връзки с други текстове с извънтекстовата действителност. Отвореният прочит, при който фикционалното се съотнася с „реалността“ и у ученика се формира социокултурна компетентност, има солидни аргументи – и литературоведски, и образователни. Въпросът обаче е *кои* произведения са включени в литературнообразователния канон, а оттам и *какви* социокултурни компетентности се формират чрез него. Отговоряйки на тези въпроси, образователните нормотворци имплицират определени цели, свързани със социалното формиране на младата личност. Иначе казано, *властта* решава *как да използва литературата* (употребявам тъкмо думата „използва“ с основания, които намирам в изследванията на Фуко върху властта).

Докато търсех отговор на въпроса за властовите интенции, проектирани върху социокултурните стандарти по литература, се натъкнах на следния парадокс: основният закон на нашата държава – Конституцията, и още два закона – Законът за народната просвета и Законът за степента на образование, общообразователния минимум и учебния план, утвърждават гражданските ценности. В Конституцията е казано, че държавата „създава условия за свободно развитие на човека и граж-

данското общество“ (Конституция... чл. 4 (2); Законът за народната просвета полага като цел бъдещата успешна реализация на ученика в гражданското общество (Закон за народната... 1991: чл. 22), а Законът за общообразователния минимум посочва като ценност гражданската отговорност (Законът за степента... 1999: чл. 9, 2). Законовата рамка обаче огражда празно поле – Държавните образователни изисквания за учебно съдържание (ДОИ за УС) по литература, регламентирани чрез наредба (Наредба № 2 от май 2000 г.), никъде не говорят за *граждански* ценности. Това впрочем е в противоречие с ДОИ за гражданско образование. Странното разноезичие в отделните нормативни документи поражда ред въпроси: Какъв фундамент за социално хомогенизиране залагат нашите образователни стандарти? Защо предвидените за усвояване ценности са „универсални“, „европейски“, „нравствени“, „християнски“, „хуманитарни“, но не и граждански? Или, ако тръгнем от общото в многобройните дефиниции на образованието, а именно – стремежа на обществото да предаде на младото поколение своя опит, въпросът е: Кой точно опит е важен за образователната администрация у нас? Защо гражданският опит е negliжиран?

Преди да представя идеите си за компенсирание на гражданския дефицит на литературното образование, ще си позволя да повтора нещо, което вече имах възможност да кажа¹: в момента до литературни образи на демократичното гражданство учениците може да се докосват единствено в часове за *извънкласно* четене или в *извън*учебно време, чрез *извън*канонични литературни текстове. Неколкократната употреба на думата „*извън*“ без съмнение е симптом на недостатъчността. Това „*извън*“ обаче има и една добра страна – липсата на готови анализи, търговски адаптирани и добре разпространени чрез съответните фирми, е предпоставка за активиране на самостоятелната критична рецепция.

Фокус на изложението, което следва, е **гражданското измерение в литературни образи на словото**.

Една уговорка: в общество като нашето, което особено трудно се разделя с тоталитарните инерции в държавното управление, е необходимо у младите да се развива способност за критично осмисляне на обществените процеси. Не подценявам нуждата от лоялност към

¹ Тази възможност бе осигурена от международната конференция по повод 40-годишнината на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“. Докладите от конференцията предстои да бъдат публикувани в юбилеен сборник. В него вж. *Георгиева-Тенева, О. Гражданският потенциал на литературното образование*.

държавата – това е безусловен ангажимент на всеки гражданин. Но смятам, че настоящата програма по литература е направила достатъчно за укрепване на авторитета на държавата – националният идеал, представен през множество произведения, в социокултурен план оценностява тъкмо българската държава. Ето защо е добре да се предложат и произведения, проблематизиращи не какъв да е аспект на гражданското поведение, а на *демократичното* гражданско поведение.

Най-напред искам да подчертая, че в процеса на своето начално и прогимназиално образование ученикът среща в читанките си и в помагалата, одобрени от Министерството на образованието, множество литературни текстове, оценностяващи словото, но: *българското* слово. Дълга е редицата от произведения, които в одически план разгръщат образа на *българския* език (Вазов – в едноименното стихотворение), на *българските* песни (Калина Малина – „Обичам“), на „*славянската* реч“, (Ран Босилек – „Кирил и Методий“), на „*българските* думи“ (Мл. Исаев – „Високи, сини планини“), на *българската* книга (Н. Фурнаджиев – „Кирил и Методий“). В социокултурен план това е принос за формирането на *българска* национална идентичност, за утвърждаване на официалния език в държавата. Разбираемо е този социокултурен срез в литературата да бъде представян на учениците: въпреки глобализацията съвременният свят не спира да мисли себе си и посредством понятието *нация*, нищо, че тя е въобразена (по Бенедикт Андерсън). Образователното акцентирание върху художествените аксиологизации на българския език намира подкрепа и в политиката на Европейския съюз за опазване и насърчаване на многообразието от форми на културно изразяване (Европейска културна конвенция 1954). В моя доклад обаче интересът към словото ще е насочен не към неговите национални и държавоукрепващи, а към гражданските му измерения – не само защото българският език е представен на учениците в множество апологетизиращи го образи, а и защото преекспонирането на националното винаги е в ущърб на гражданското.

Литературните възплъщения на гражданското слово са необятност, към която настоящият доклад ще погледне през отделни представителни текстове. Тук важно е не количественото натрупване на подходящи заглавия, а очертаването на модел за работа. В методологически план този модел се опира на вътрешнолитературното отваряне на творбата, т.е. на обвързването ѝ с други творби, чието общо сечение е образът на свободното слово. Възприет методологически подход е и отвореният прочит на обвързване с предтекстовия референт, в

случая – при творби с подчертана наклонност да служат на гражданската идея за защита на истинното слово.

От Античността до днес гражданската образност е част от само-рефлексията на словото. Сред ключовите проблематизации тук ще посоча свободната изява на истинното слово, връзката свободно слово – гражданска смелост, гражданското конституиране чрез словото, гражданското взаимодействие чрез словото, словото на властта, купеното слово, манипулативното слово, словото на доносника, заглушеното критично слово, отказа от истинното слово, гражданското мълчание, контролираната публична реч, пустословието в политическото пространство, лъжовното сладкогласно слово. Настоящото изложение ограничава интереса си до образното проблематизиране на свободното гражданско слово и на властовите речеви манипулации.

Работата с учениците може да започне с едно художествено противопоставяне между понятията *думи* и *слово*. Цитирам:

*На края на града,
където свършват къщите,
е манастирът.
На края на света,
където свършват думите,
е Словото!*

Стихотворението е „Post scriptum“ от Николай Кънчев².

Предложих на шестокласници да разсъждават върху въпросите, защо думата *Слово* в това стихотворение е изписана с главна буква и защо са оразличени понятията *думи* и *Слово*. Ето едно твърдение, което обобщава направените анализи: „Сред шума на всекидневието ви-реят само думите. Словото е на чисти и свети места“.

В цялата си по-нататъшна работа учениците обсъждат образи на Словото и на думите в публичното пространство.

Предпоставка на истинното говорене в публичното пространство е свободното *индивидуално* слово:

*Не вия с вълците по вълчи.
Но с гълъбите също не гугукам.
Имам собствен глас...*

² На ученическата аудитория се обяснява, че говорим за поет, а не за популярния в момента телеведещ със съвпадащо име.

– казва лирическият Аз в „Слушай, гълъбе“ от Константин Павлов. Самостояният индивидуален глас привлича себеподобието:

Размножавам се от само себе (си!).

Идеята, че само смислената и неповлияна от Другите реч се превръща в гражданско слово, срещаме и у Рей Бредбъри – в неговия популярен и сред днешните тийнейджъри роман „451° по Фаренхайт“. Ключово тук е твърдението на Кларис, че хората трябва да обсъждат „истински“ теми; че е нужна свобода да се задават въпроси; че набиваните готови отговори задушават мисълта. Бредбъри интерпретира връзката език – мислене в още ред аспекти, но особено актуален днес – и повече, отколкото през 1965 година, когато е издаден романът, – е образът на масовото оглупяване вследствие на забавни телевизионни предавания и реклами. На този фон по детски наивна изглежда вярата на Джулия от „1984“ на Оруел, че властта, както и да се стреми към тотален контрол, не може да проникне в мисленето.

В перспективата на т.нар. социокултурни компетентности може да бъдат положени и други образни идеи за връзката между индивидуалната свобода, гражданската мисъл и гражданското слово. Пътят на Монтег от цитирания роман на Бредбъри е пример за гражданско проглеждане и за смело влизане в социалното пространство на опозицията, при това с цел тъкмо да се защитят словото и свободата, без която то погива.

Гражданската позиция и защитата на свободното слово взаимно се предполагат – убеждава и Пушкиновото стихотворение „Въздигнах си аз паметник неръкотворен“, където поетическото безсмъртие е обяснено тъкмо с извисяването на независим глас:

...и в този век жесток възславих свободата...

Дълга е редицата на Пушкиновите последователи, които разгръщат идеята, че поетът е призван да възпее свободата, включително свободата на словото, като жизнена необходимост. Понятията *поет* и *гражданин* са свързани в единство у Лермонтов (стихотворенията „Смъртта на поета“ и „Поетът“), у Некрасов („Към поета“), у Мережковски („Дон Кихот“), у Волошин („Чирак“). Като поанта в този лирически дискурс може да бъде четена Некрасовата поема „Поет и гражданин“ със знаменитите стихове „Поет може и да не бъдеш, но длъжен си да бъдеш гражданин“.

Важен за обсъждане с учениците е и проблемът за вътрешните основания на свободомислието и на неговия словесен израз. Достъпен за осмокласници е романът на Оруел „1984“, според който корените на свободолоубието са в любовта. Скришом подхвърлената бележка на Джулия до Уинстън, гласяща „Обичам те“, задвижва събития, които постепенно довеждат до бунт срещу детерминацията от свръхцентрализираната силова държава. Всъщност в литературата свободолоубието винаги изниква от любовта – към близък човек, към малка общност, към народа. Така е и при Пушкин („падналия подкрепих“), и при Ботев, при когото викването на песента е заради обич към спящите в робската люлка. Примерите може да се умножават, но важно е общото в тях – че любовта в своите извисени прояви е невъзможна без свобода; че гражданското чувство израства върху почвата на нравствеността и хуманността.

Тук искам да акцентирам върху необходимостта да се изтъква разликата между *нравствено* и *гражданско* поведение. Кратък пример от моята преподавателска практика: студенти от първи курс, специалност предучилищна и начална педагогика, съвсем наскоро писаха – в рамките на дисциплината „Езикова култура“ – есе на тема „Една достойна гражданска постъпка“. Анализът на близо 40 съчинения ми дава основание да твърдя, че за повечето млади хора достойният гражданин е просто добрият, отзивчивият човек, който помага на изпадналия в беда – сляп човек, инвалид и пр. Малцина знаят, че гражданинът е личност с критична и креативна обществена позиция, *независима от държавната опека*, а които знаят, свеждат гражданските изяви до дарителството.

Публичното слово е средство за гражданско конституиране, убеждават ред литературни произведения. Социокултурният ефект от литературния анализ в тази посока разкрива „изкуствеността“ на публичния живот, неговата конструираност от хората. Речевото взаимодействие в публичното пространство може да се наблюдава през стихотворението „Завод“ от Вапцаров:

*ще трябва непременно да крещиш,
да могат думите
разбрано да преминат
пространството, което те дели.*

...

Долавях, че и другите крещят –

...

И този крясък стана сплав...

Същата идея, вече не художествена, а научна, срещаме у немската политоложка и философ Хана Арент: „В действието и речта хората показват кои са, активно разкриват уникалната си личностна идентичност и така създават образа си в човешкия свят“ (Арент 1997: 153). Учениците може да разсъждават върху въпросите, как лирическият герой на Вапцаров от „Завод“ разкрива идентичността си; как договаря с хората от общото публично пространство колективното „ние“; как се конструира тяхната обща гражданска идентичност.

Когато говори за свободното истинно слово, литературата често взема предвид и неговото Друго – словесната манипулация. Нейната жизненост тя обяснява както със смазващия контрол над публичната реч, така и с умъртвената критичност на възприятието. Отново ще се позова на Бредбъри: хората, които не говорят за нищо съществено, а, цитирам, „дрънкат за разни коли, дрехи или плувни басейни“, са едно истинско „бъбрещо стадо маймуни“; хората, които слушат автоматите за вицове и непрестанно държат включена телевизионната си стена, са най-лесните жертви на манипулацията. Трагикомичен образ на перфидната словесна манипулация е мнимият диалогизъм в пространството на ефира, когато водещият „дава думата“ на глупаво зарадван зрител – за броени секунди и по свършено незначителен въпрос. Истинският диалог по думите на Рикьор е „недотам контролираното слово“ (Рикьор 1997: 28). У Бредбъри обаче истински диалог в публичното пространство е невъзможен. За контролирана до абсурдни предели реч разказва и романът „1984“ на Оруел, където унищожаването на книги, също като у Бредбъри, е професионално занимание, а манипулациите с печата, далеч надхвърлили леенето на баснена статистика по медиите, стигат до пренаписване на стари вестници в библиотеките. Всичко това – под шапката на Министерството на истината и под лозунга „Невежеството е сила“. Сравнителен прочит с „451° по Фаренхайт“ би разкрил още много близки образи на кошунствената реч. Би разкрил родство и в образите на доноса – процъфтяващ речев дискурс във всяко тоталитарно общество. Прекосявайки време и пространство, откриваме ярък демонично-гротесков образ на доносника и у Конст. Павлов – в стихотворението „Прекрасното в поезията, или жертва на декоративни рибки“.

Гражданското пропадане, запечатано в образи на речта у Оруел, се оглежда още в преднамереното унифициране на словото, в окастриянето на езика и в унищожаването на думи, в създаването на машини за писане на романи и стихове, както и в т.нар. самстоп, казано иначе

– автоцензура – един наистина тотален контрол над Словото. Впрочем няма тоталитарна власт, която да не води до самоцензуриране – неговият образ е толкова стар, колкото и самата литература: в „Истинската свобода“ на Хораций четем: „...думичка искам да кажа, но се боя: аз съм роб“. 2000 години след Хораций не-казването намира израз и в такъв стих: „как да ти кажа, народе“ (Конст. Павлов – „Клепач“).

В заключение: литературните образи на *думите* и на *Словото*, т.е. на гражданското робство и на гражданската свобода, увличат в размисъл до безкрай. Днес този размисъл, за съжаление, не е обвързан с ДОИ за УС по литература и затова може да изглежда ненужен. Аз обаче вярвам, че рано или късно програмите за средното училище ще включат и произведения с гражданска проблематика. Тогава литературното образование ще стане извор и на демократични ценности.

ЛИТЕРАТУРА

Арент 1997: Арент, Х. *Човешката ситуация*. София: ИК Критика и хуманизъм, 1997.

Европейска културна конвенция 1954: Европейска културна конвенция. // *ДВ*, бр. 85 от 15. 10. 1991.

Рикьор 1997: Рикьор, П. От Валанс до Нантер. // *Езикът на желанията*. Съст. Михаил Неделчев, Мария Огойска. София: Дружество „Гражданин“, 1997.

Наредба № 2 2000, Приложение 4: Наредба № 2 от 18. 05. 2000 г. за учебното съдържание. // *ДВ*, бр. 48 от 13. 06. 2000 г.

Закон за народната... 1991: Закон за народната просвета. // *ДВ*, бр. 86 от 18. 10. 1991. (Изм. и доп. са внасяни от 1996 до 2010 г.).

Закон за степента... 1999: Закон за степента на образование, общообразователния минимум и учебния план. // *ДВ*, бр. 67 от 27. 07. 1999.